

ΔΟΚΙΜΙΟ ΚΡΙΤΙΚΟ

ΔΗΜ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ

I

Στή διανοητική τους υπόσταση, οί άνθρωποι τῆς σκέψης καί τῆς τέχνης, ἔχουν κι αὐτοί προγόνους καί ἀπογόνους ὅπως καί κάθε μιὰ ἐκδήλωση πού τὸ νόημά της εἶνε δημιουργία.

Ἀναγκαστικά λοιπὸν ὁ κριτικός, ὁ θαυμάσιος αὐτὸς λογοτέχνης πού ἐμπνέεται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν τέχνη καί τὶς ἐκφρασμένες ἰδέες, ἔχει μιὰ μακρονή συγγένεια μὲ ὠρισμένες καλλιτεχνικὲς ἢ σκεπτόμενες μορφές τῶν περασμένων, μὰ πιὸ πολὺ βρίσκεται δεμένος μ' ἓνα πλῆθος ἀπ' τὶς μορφές τοῦ μέλλοντος. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς εἶνε πιθανὸν νὰ γνωρίση κάποτε, μὰ τὶς περισσότερες δὲ θ' ἀξιωθῆ νὰ τὶς ἰδῆ ποτέ. Κάθε κριτικός, ἐπομένως, εἶνε περισσότερο μέλλον παρά παρελθόν. Καί δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶνε ἀλλοιῶς ἀφοῦ τὸ ἔργο του ὀφείλει μὲν τὴ γέννησή του στὶς ἀμέτρητες ἀφορμὲς πού τοῦ χάρισε τὸ Χιτὲς (τὸ ἀπέραντο τοῦτο μουσεῖο, μέσα στὸ ὁποῖο φυλάγονται οἱ διαφορετικώτερες ἐκφάνσεις τῆς τέχνης) πραγματικὰ ὅμως δὲν εἶνε τίποτ' ἄλλο παρά τὸ πρωτότυπο σύνολο καινούργιων ἀπόψεων, μὲ τὶς ὁποῖες ὄχι μόνο θὰ δημιουργήσῃ ἓνα λαμπερὸ μέλλον στὸ λησμονημένο ἔργο πού στάθηκε ἀφορμὴ του ἀλλὰ καί θὰ ὑποδείξῃ καινούργιους τρόπους ἀτένισης σὲ κάθε καλλιτεχνικὸ ξεκίνημα τῶν ἀθριανῶν δημιουργῶν.

Γενικὰ τὸ ἔργο τῆς κριτικῆς δουλεύει γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ καλλιτεχνικοῦ τύπου, ἀφοῦ, προηγουμένως, κατορθώσῃ νὰ παρασύρῃ, μιὰ σειρά τεχνιτῶν στὸ πρωτότυπο κύτταγμα τοῦ ἀφθοῦν ὕλικου πού τοὺς προσφέρει ἡ ζωὴ καί ἡ φύση. Ἐὰν ὁ σκοπὸς τῆς κριτικῆς εἶνε πραγματικὰ τέτοιος, ἀναγκαστικά πιά τὸ ἔργο τοῦ κριτικοῦ παίρνει τότε μονάχα ὑπόσταση, ὅταν οἱ πίστεις τοῦ μέλλοντος στρέψουν τὰ μάτια τους πρὸς αὐτὸ κι ὅταν οἱ ἀπάτητοι δρόμοι πού ἔδειξε πατηθοῦν ἀπὸ τὰ βήματα ἑνὸς πλῆθους τεχνιτῶν πού ζητοῦν ν' ἀντικρῦσουν καινούργιους ὀρίζοντες—ὀρίζοντες πού

μέ τὸ εὐεργετικὸ τοὺς φέγγος θὰ τοὺς βοηθήσουν στὴν πολύτιμη, γιὰ τὸν τεχνίτη, στιγμή τῆς αὐτοανακάλυψης.

Τοὺς τέτοιους κριτικούς, μπορεῖ κανεὶς δίχως δισταγμὸ, νὰ τοὺς ὀνομάσῃ δημιουργούς. Ἀφοῦ εἶνε τελείως ἱκανοὶ νὰ ἐπινοήσουν μιὰ καινούργιαν ἔκφραση στὴν τέχνη τοῦ μέλλοντος, κι ἀφοῦ κατορθώνουν, ἀνανεώνοντας τὴν τέχνη τοῦ παρελθόντος, νὰ τῆς χαρίσουν μιὰν ἐποχὴ καινούργιας βασιλείας.

Ἐχτὸς ὅμως τῶν δημιουργῶν κριτικῶν, ποὺ ἔχουν στὴ διάθεσή τους τὸ σπουδαιότερο ποιητικὸ προτέρημα: τὴ δημιουργικὴ φαντασία, ὑπάρχει κι ἄλλο ἓνα εἶδος κριτικῆς ἀκόμη, ποῦ, ἂν καὶ δὲν ἔχει τὴ δύναμη τῆς πρώτης, ἢ δουλειὰ της εἶνε ὡστόσο πολὺ θαυθεῖας σημασίας.

Ὁ κριτικὸς τῆς δευτέρας κατηγορίας εἶνε προικισμένος κυρίως μ' ἓνα θαθὸ σκεπτικισμό, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ γενικὰ νομίζεται ὡς ἀρνητικὴ ιδιότητα, ἐντούτοις εἶνε πολυτιμότερος γιὰτὶ δίνει τὴν ἱκανότητα, σ' ἐκεῖνον ποὺ τὸν μεταχειρίζεται, νὰ κρίνῃ τέλεια τὴν κάθε φιλοσοφικὴν ἢ καλλιτεχνικὴν ἰδέα ποὺ θὰ παρουσιαζότανε ξαφνικὰ στὴ σκέψη μας ἢ στὴν αἴσθησή μας ἐπιμένοντας νὰ μᾶς ἐπιβληθῇ ἀπόλυτα καὶ παράνομα. Οἱ σκεπτικιστὲς αὐτοὶ κριτικοί, δοκιμάζουν μιὰ βαθειὰν εὐχαρίστηση ἐπιδιδόμενοι στὴν ἀνατομία τῶν ἔργων καὶ τῶν συστημάτων ποὺ μᾶς ἐκληροδότησε τὸ παρελθὸν ἢ ἐκείνων ποὺ μᾶς προσφέρει τὸ παρόν, καὶ δείχνοντας τὰ ψεγαδιασμένα σημεῖα ποὺ ὀφείλει ν' ἀποφύγῃ ἀναγκαστικὰ τὸ μέλλον. Οἱ τέτοιοι κριτικοὶ συνήθως ἔχουν τὸ προτέρημα τῶν ἑξαιρετικῶν φύσεων: «νὰ προηγούνται τῶν συγχρόνων των». Μὲ τὴ βοήθεια πάντοτε τοῦ σκεπτικισμοῦ τοὺς προσπαθοῦν νὰ ἐλευθερώνουν τὶς ἰδέες ἀπὸ τὰ δόγματα. Ἐπίσης ἔχουν τὸ προτέρημα νὰ διαισθάνονται τὴ μορφή τῆς τέχνης ποὺ θὰ ἦταν σὲ τέλειαν ἀρμονία μὲ τὸν καιρὸ τους κι ἂν δὲν τὴν κατέχουν φανερὰ εἶνε σὲ θέση νὰ διακρίνουν ποιά ἀπὸ τὰ σφάλματα τοῦ παραδεγμένου τύπου ὀφείλει ν' ἀποφύγῃ ἢ αὐθιανὴ ἐκτέλεση. Τέλος, ἀντὶ νὰ κρατοῦν διαβήτες, ὅταν πρόκειται νὰ μιλήσουν γιὰ διάφορα ἔργα, προτιμοῦν νὰ τὰ κυττάζουν διὰ μέσου τοῦ πολύχρωμου κρυστάλλου τῆς αἰσθητικῆς. Ἀπέναντι τῆς ζωῆς παίρνουν τὴν πιὸ ἐλεύθερη στάση, ἀντιμιμῶντας ἀδιάκοπα σὲ κάθε σοβαροφανῆ πρόληψη.

Στὰ δυὸ προηγούμενα εἶδη τῆς κριτικῆς θὰ ἔπρεπε νὰ προσθέσουμε κι ἓνα τρίτο, τελείως ἀσήμαντο. Οἱ κριτικοὶ τῆς τρίτης κατηγορίας εἶνε ἐκεῖνοι, ποὺ ἀπαρνοῦμενοι τὴν ἐποχὴ τους, καὶ ὄντας ἀνίκανοι νὰ διαιστανθοῦν νέες ἀνοίξεις, προστρέχουν στὴν τέχνη

τῶν περασμένων αἰώνων, κ' ἐκεῖ, κατάλειστοι, σπουδάζουν μόνο κανόνες, μὴ ἔχοντας τὴν πνοὴ καὶ τὴ δύναμη νὰ δώσουν στὰ ἔργα ποὺ μελετοῦν στοιχεῖα σύγχρονα ἢ μελλοντικά. Οἱ τέτοιοι κριτικοὶ εἶνε τελείως ἀσήμαντοι, ἢ δὲ δουλειά τους δίχως κανένα καλλιτεχνικό ἐνδιαφέρο συγκινεῖ τοὺς ἀρχαιολόγους. Θὰ ἔλεγε κανεὶς γι' αὐτοὺς πὼς ἔχουν μερικὲς ἀπλὲς ἰδιότητες τῶν ποιητῶν, μὰ τοὺς λείπει τελείως ἢ κυριώτερον: ἡ δημιουργικὴ φαντασία. Τὰ ἔργα ποὺ μελετοῦν ἢ θαυμάζουν μένουν γιὰ τὴν ψυχὴ τους μοναδικοὶ σὲ ὠραιότητα τάφοι, μέσα στοὺς ὁποίους οἱ νεκροὶ δὲν ἔχουν μεταβληθῆ σὲ σκόνη γιὰ νὰ μπορέσουν εὐκολώτερον νὰ τοὺς ἀνακαλέσουν. Γι' αὐτοὺς οἱ τάφοι κρύβουν γρανιτικὲς μορφὲς πεθαμένων δίχως ἔκφραση. Ἐδῶ ἀκριβῶς φαίνεται καθαρὰ πόσο μειονεχτοῦν ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς κριτικούς, οἱ ὁποῖοι, στὴν ἴδια περίπτωσι, παραμερίζουν τὰ μάρμαρα τῶν ἰδίων πάντοτε τάφων κι ἀνασταίνουν μὲ δύναμη μάγων ἕναν κόσμον σβυμένο. Ἐκεῖ ποὺ οἱ τελευταῖοι δὲν ἦταν ἱκανοὶ νὰ δοῦν παρὰ μόνο σκελετωμένα ξόανα, οἱ πρῶτοι προσθέτουν τὸ χρῶμα καὶ τὴν κίνηση..

Ἡ λογοτεχνία μας, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρω τὴν ἀτροφικὴν μας σκέψη, δὲν μᾶς ἔχει δώσῃ δημιουργοὺς κριτικούς ἀκόμη. Ἄν καλοξετάσουμε τὸ πρᾶγμα πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν στὸ ἀσήμαντο τοῦ ὑλικοῦ ποὺ μᾶς ἄφισε ὁ περασμένος αἰώνας καὶ στὸ ὅτι ὁ δημιουργὸς κριτικὸς δὲν ἠμπορεῖ νὰ συνυπάρξῃ ποτὲ μὲ τὸ πρῶτον ξεκίνημα μιᾶς λογοτεχνίας. Ἡ δημιουργικὴ κριτικὴ ὅπως καὶ ἡ ἀνάμνησις ἔχουν ἀνάγκη ἑνὸς παρελθόντος. Ὁ δὲ δημιουργὸς κριτικὸς εἶνε ὁ τύπος ὁ πιὸ ἐκλεπτυσμένος ποὺ γεννιέται συνήθως στὴν τρίτη πλιὰ περιόδῳ της. Εἶνε τὸ ἀνώτερον καλλιτεχνικὸ φυτὸ ποὺ γιὰ ν' ἀνθίσῃ ἔχει ἀνάγκη νὰ ποτισθῆ μὲ τὶς διαφοροτικώτερες αἰσθητικὲς πείρες — τὶς πείρες ποὺ εἶνε τρόπον τινα τὸ ἀπόσταγμα ποὺ προσφέρουν στὴν αἴσθησις οἱ διανοητικοὶ καρποὶ τοῦ πολυχρονισμένου κήπου της. Πρέπει νὰ προϋπάρξῃ στὸ ἀνθισμῶν του ἡ ἀτμόσφαιρα ποὺ ὑποβάλλει ἀδιάκοπα στὴν ἐκλεπτυσμένην του αἴσθησις «ἀφορμές».

Γιὰ μιὰ τέτοιαν ἀτμόσφαιρα εἶνε ἀκόμη νωρὶς νὰ καυχθῆ ἡ λογοτεχνία μας. Ἐντούτοις ἡ λογοτεχνία μας ἀπέχτησε ἀρκετοὺς κριτικούς — σκεπτικιστὰς, γιὰτὶ εἶνε αὐτοὶ ἀκριβῶς ποὺ τῆς χρειάζονται ἀφοῦ δίνουν κατευθύνσεις ἢ μᾶλλον φέρουν τὴν ἀνάγκη τῆς σκέψης μέσα σ' ἕνα περιβάλλον ποὺ ζητᾷ νὰ παραγάγῃ κάτι ἔχοντας ὡς κυριώτερον μοχλὸν τὴ μίμησι καὶ μόνο τὴ μίμησι.

Ένας ἀπὸ τοὺς κριτικούς αὐτοὺς ἦταν κι ὁ Ζαχαριάδης, ὁ ὁπῶς ἂν καὶ δὲν ἄφισε στὴ λογοτεχνία μας πράγματα ἀνάλογα μὲ τὴ δυναμικότητα του, ἐντούτοις τὸ σύντομο πέρασμά του ἦταν σὰ μιὰ σπάνια λαμπερὴ γραμμὴ ποὺ ἐφώτισε τὸ κενὸ της. Τὸ πόσο ἐχάσαμε μὲ τὸ θάνατό του δὲν εἶνε εἴκολο νὰ μετρηθῆ. Ὅποιοι ὁμως σκύψει προσεχτικὰ στὶς μετρημένες του σελίδες, θ' ἀντιληφτῆ τὸ μέγεθος τῆς προσωπικότητάς του.

Συχνότατα συλλογίζομαι πὼς ἡ ἀξία ἐνὸς ἔργου ἢ ἐνὸς ἀποσπάσματος φαίνεται τότε μόνο, ὅταν τὸ ἔργο ἢ τὸ ἀπόσπασμα δὲν ἀφίνουν τὴ σκέψη μας ἡσυχῇ, ἀλλ' ἀδιάκοπα μᾶς ἐπιβάλλουν, σὰν πεπωμένα, τὴ θύμησή τους. Εἶνε πολὺ σπάνια τὰ ἑλληνικὰ ἔργα ποὺ ἀφοῦ τὰ διαβάσουμε καὶ τὰ κλείσουμε ἐξακολουθοῦν νὰ μᾶς ἀπαιτοῦν ὅ,τι ὀφείλει ν' ἀπαιτῆ ἓνα δυνατό ἔργο, ἀπὸ τὴ μνήμη μας. Γιατὶ κάθε δυνατό ἔργο ἐξασκεῖ πάντοτε μιὰν ἀνάλογη, μὲ τὴ δύναμή του, τυραννία μέσα στὸ μυαλό μας. Ποιὸς θὰ μποροῦσε ἐξαφνα νὰ ἐλευθερωθῆ, ὕστερ' ἀπὸ τὸ διάβασμα τῆς «Πόλης» τοῦ Καβάφη, ἀπὸ τοὺς βαρεῖς σὰ χρησμοὺς στίχους της; Ποιὸ μυαλό θὰ μποροῦσε ν' ἀγνοήσῃ μερικὲς στροφῆς ἀπὸ τὴ «Φοινικιά» τοῦ Πάλαμᾶ, στροφῆς ποὺ κλείνουν ὅλη τὴν τραγικότητα τῶν ἀνθρώπινων ἐρωτηματικῶν ποὺ περιμένουν μάταια τὴν ἀπάντησιν;

Ἄν λοιπὸν ἡ ἀνάμνηση (ἢ τυραννικὴ ἀνάμνηση) ἐνὸς ἔργου εἶνε τὸ ἀλάνθαστο μέτρο ποὺ ζυγίζει τὴν ἀξία του, τότε οἱ σελίδες τοῦ Ζαχαριάδη ἔχουν μιὰν ἀξίαν ἀσυζήτητη. Ἐκεῖνος ποὺ κάποτε θὰ τὶς διαβάσῃ πολὺ σπάνια θὰ τὶς λησμονήσῃ. Μερικὲς σκέψεις του, κάποια ἐπιχειρήματά του, κάποιοι τρόποι τῆς σκέψης του μένουν βαθειὰ χαραγμένοι στὸ μυαλό ἐκείνου ποὺ θὰ διαβάσῃ μιὰ σελίδα του.

Ἄλλὰ πρὶν ἀκόμη ἐξετάσουμε τὸν τρόπο τῆς κριτικῆς του καὶ τὶς ἰδέες του γιὰ νὰ καταλήξουμε στὸ αἰσθητικὸ του credo, θὰ εἰποῦμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κριτικοῦ του τρόπου. Ἄν καλοσυλλογισθοῦμε λοιπὸν πάνω στὸν τρόπο του, πρέπει μοιραῖα νὰ συμπεράνουμε πὼς ὁ Ζαχαριάδης δὲν εἶχε καμμιά σχέση μὲ τοὺς σχολαστικὸς κριτικούς. Τὶς ἰδέες τὶς ἔκρινε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ πλὴ ἐλευθεροῦ σκεπτικισμοῦ του, καὶ μίλοῦσε γιὰ τέχνη διὰ μέσου τῶν αἰσθητικῶν του ἐντυπώσεων. Μὰ προπάντων τοῦ ἄρεσε νὰ λογικεύεται καὶ νὰ βρίσκει μερικὰ σφάλματα οὐσιώδη ποὺ ὄφειλε ν' ἀποφύγῃ τὸ μέλλον. Τὴν ἀσχολίαν αὐτὴ πολλοὶ τὴ βρίσκουν ἀνώφελη κι ὁμως ἦταν πολὺ ἀναγκαῖα. Ἄναγκαῖα ἀκόμη περισσό-

τερο άφοϋ ό Ζαχαριάδης έπίστευε πώς κάθε δημιουργία έχει την άρχή της στη μίμηση. Έπρεπε λοιπόν νά ενδιαφερθή βαθειά για την ποιότητα του έργου πού θά έδινε κάποτε άφορμές μίμησης. Έ κριτική του εΐνε ένα θαυμάσιο σύνολο πίσω άπ' τό όποιο κρυβόταν ή λεπτότερη και πιό πολιτισμένη διαίσθηση του ώραιου, μαζί με τή βαθειά μελέτη τών αισθητικών ροπών τής σύγχρονης ψυχής. Πίσω άπ τήν κριτική του κρυβότανε μιá αισθητική ιδιοσυγκρασία πού έπαθαίνοταν για συγκινήσεις και προτιμοϋσε νά ελέπη τά πράγματα μέσ' άπό χρωματιστά κρούσταλλα. Πίσω άπό τήν κριτική του τέλος κρυβόταν αυτός ό ίδιος πού είχε έξαιρετικά προηγμένη τήν αντίληψη του «περιττού», αντίληψη πού ελάχιστοι άπτούς τεχνίτες μας έχουν δυστυχώς. Εΐνε δυστύχημα πού δέν μās άφισε κάποιον όγκον εργασίας. Μά ώστόσο τά μετρημένα κριτικά του σημειώματα, πού εΐνε θαύματα περιεκτικότητας, εΐνε ικανά νά μās δείξουν τήν αισθητική του αξία και τόν κριτικό του τρόπο. Μέσα σ' αυτά ελέπει κανείς τόν δυνατόν άνατόμο του προσώπου ή του έργου πού κρίνει, και μιá δύναμη πού δείχνει τά ελαττώματα «πρός άποφυγήν» όπως και ό ίδιος έλεγε.

Γιά νά φτιάση στό σκοπό του εΐχε στη διάθεσή του ένα μοναδικό ύφος. Κ' εΐνε γνωστό πώς στους κριτικούς όπως και στους άποστόλους τών θρησκειών τό ύφος μένει τό κυριώτερό τους εφόδιο. Θά έπρεπε λοιπόν νά σταθοϋμε στό σημείο αυτό για νά ιδοϋμε ποιá εΐνε τά στοιχεΐα πού έκαναν τό ύφος του ένα νικητήριο όπλο στις αισθητικές του κατακτήσεις.

Ένα άπό τά στοιχεΐα αυτά εΐνε ή υπερβολή. Στη βοήθειά της προστρέχει συχνότατα, γιατί έχτος πού εΐνε στοιχείο καλλιτεχνικά ευχάριστο, εΐνε κι άποτελεσματικό. Μπορεί κανείς νά πη για τόν Ζαχαριάδη πώς άκόμη κι όταν λογικεύοταν (κι αυτή τήν έντύπωση άφινε σχεδόν πάντοτε) ήταν υπερβολικός μέχρι του σημείου μάλιστα νά φαίνεται άδικος. Άλλά ποιός θά τολμοϋσε νά μιλήση εναντίον τής καλλιτεχνικής αξίας του «υπερβολικού»; Ποιá σκέψη μας, ποιό αίσθημά μας θά μποροϋσε νά προκαλέση τή συγκίνηση — τόν καλλιτεχνικόν αυτό σκοπό — άν δέ τά παραδίδαμε στα σοφά εφφέτα τής υπερβολής; Τό στοιχείο τούτο εΐνε ίσως τό σημαντικώτερο τής Τέχνης, σέ τέτοιο μάλιστα βαθμό πού δέν θά διατάζαμε καθόλου νά θεσπιώσουμε πώς ή τέχνη δέν εΐνε άλλο παρά μιá υπερβολή στην έκφραση τών συναισθημάτων. Μήπως, τις περισσότερες φορές, ή σοφή γοητεία της και ή υποβολή πού έξασκει στις ψυχές δέν όφείλεται σ' αυτό; Θά μποροϋσε κανείς ν' αναφέρει πολ-

λά ὀνόματα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸν Κνοντὸ Χάμσουν στὸ μυθιστόρημα, τὸν Ἀντρέγιεβ στὸ διήγημα, τὸν Ροντέν στὴ γλυπτική, τὸν Θεοτοκόπουλο καὶ τοὺς ἔμπροσσιονιστὲς στὴ ζωγραφικὴ γιὰ νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἀξία τοῦ στοιχείου αὐτοῦ. Πῶς θὰ μπορούσε ἐπομένως ἓνας κριτικὸς ἔμπροσσιονιστὴς ν' ἀγνοήσῃ ἓνα τέτοιο πολύτιμο στοιχεῖο; Μήπως ὁ Λεμαίτρ δὲν κάνει χροῖση τοῦ ὅταν μιλά γιὰ τὸν Ρενάν κι ὁ Οὐάιλδ ὅταν ἐπιτίθεται στὸ ρεαλισμό;

Ὁ Ζαχαριάδης κρίνοντας δὲν κίνει ἄλλο παρὰ νὰ προσπαθῇ νὰ ἐγάζῃ «ἐν προεξοχῇ» τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἔργου ἢ τῆς ἰδέας ποὺ κρίνει. Ἦταν βέβαιος ἔτσι ὅτι πετύχαινε τέλεια ἐκεῖνο ποὺ ἐπεδίωκε, γιὰτὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔκανε φανερὸ τὸ ἐλάττωμα στὴν αἴσθησι ποὺ θὰ ἐπηρεάζονταν ἀργότερ' ἀπ' αὐτό.

Δεύτερο στοιχεῖο ἐπίσης σημαντικὸ ποὺ συχνότατα ἔκανε χροῖση τοῦ, εἶνε ἡ λογικὴ. Λογικεύεται συνεχῶς ἐκθέτοντας τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ. Ἡ λογικὴ γι' αὐτὸν εἶνε ἡ ἴδια τοῦ ἢ ἀδυναμία θὰ ἔλεγε κανεὶς. Καὶ ὅμως ἡ λογικὴ τοῦ μοιάζει σὰ νὰ μᾶς ἀδικεῖ συνεχῶς. Μὰ δὲ μπορούσε νὰ εἶνε ἄλλοιῶς ἀφοῦ κάθε λογικὴ (ἀπὸ τὴ λογικὴ τῶν νόμων ἕως τὴ μαθηματικὴ λογικὴ) κάνει τὴν ἐντύπωσι ἀδικίας. Αὐτὸ δὲν τὸ αἰσθάνονται ὅλοι. Εἶνε μιὰ ἐντύπωσι ποὺ ἔχουν μερικοὶ ἄνθρωποι ποὺ τοὺς ἀρέσει νὰ δίνουν ἐν ὄσω παίρνουν. Συχνότατα ὁ Ζαχαριάδης σκορπίζει τὶς γνώμες τοῦ ἀφοῦ τοὺς δώσῃ τὴν ἔκφρασι γεωμετρικῶν ἀξιωματίων. Ἄλλ' ἓνα ἀξίωμα δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπόδειξις ἀφοῦ αὐτοαποδεικνύεται. Ντυμένοι λοιπὸν οἱ συλλογισμοὶ τοῦ τὸ φῶρεμα αὐτὸ εἶνε σὰ ν' ἀδικοῦν τὴ σκέψῃ μας, τὴν ὑποκειμενικότητά μας, μὲ τὸ νὰ μὴ καταδέχονται νὰ μᾶς ζητήσουν καταβολὴ κόπου γιὰ τὴν κατανόησίν τους. Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πὼς ἡ σκέψῃ τοῦ Ζαχαριάδη δὲν ἐπιθυμεῖ παρὰ νὰ μᾶς παρασύρῃ ἀσυζήτητα. Κι ὅμως πόση λογικὴ δὲν ἔχει ξοδέψῃ! Μᾶς δίνει τὸ ὅλον τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ, δὲν μᾶς ἀφίνει τίποτ' ἀναπόδεικτο, δὲν θέλει κἄν νὰ μᾶς ὑποβάλῃ στὸν κόπο νὰ λογικευθοῦμε μὲ τὸ σύστημά μας, καὶ τοῦτο γιὰ νᾶχῃ κάθε δικαίωμα ἐπιβολῆς ἀργότερα στὸ στοχασμό μας.

Τρίτο στοιχεῖο τοῦ κριτικοῦ τοῦ ὕφους εἶνε ἡ σαφήνεια. Πολλοὶ νομίζουν ὅτι ἡ σαφήνεια εἶνε κάτι ποὺ συνυπάρχει πάντοτε μὲ τὴ λογικὴ καὶ τὸ ἐπιχειρημα. Πλάνη! Γιὰ πολλοὺς σκεπτομένους εἶν' ἓνα πρᾶγμα σχεδὸν ἀκατόρθωτο μ' ὅλο ποὺ σπαταλοῦν τὰ ἐπιχειρήματα μὲ μεγάλη εὐκολία. Ἡ σαφήνεια τοῦ Ζαχαριάδη δὲν εἶνε ἀποτέλεσμα ἐπιχειρηματολογίας, ἀλλὰ προτέρημα φυσικόν. Κι ἐνῶ ἡ σαφήνεια δὲν εἶνε στοιχεῖο πολὺ ἐπιθυμητὸ ἀπὸ ἓναν ποιητὴ

ἢ ἕναν σύγχρονο διηγηματογράφο, ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῶν ἰδεῶν εἶνε ἕνα ἀναγκαῖο πρᾶγμα—θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἐκεῖ στηρίζει τὴν ἐπιτυχία της ὅλη.

Ἡ ἔνωση τῶν τριῶν αὐτῶν στοιχείων, ἀποτελοῦν τὸ γοητευτικὰ σοβαρὸ ὄψος τοῦ Ζαχαριάδη. Ἡ φράση του εἶνε ἀπόλυτα περιεκτικὴ, δίχως περιττολογίες. Δὲν ἔχει καθόλου τὴ φιλιάρεσκη λιγερότητα πολλῶν ἄλλων φράσεων. Εἶνε πολὺ λιτὴ, ἐνῶ πετιέται λαμπερὴ σὰν ἕνα βέλος. Πρὸ παντὸς εἶνε ἀνδρική. Δὲ μοιάζει καθόλου μὲ κείνες ποὺ βαδίζουν σαγηνευτικὰ φιλιάρεσκες λὲς κ' ἔχουν συνειδησι τῆς ἐμορφιάς τους. Οὔτε πάλι ἔχει τὸ λίκνισμα τῶν ποιητικῶν φράσεων. Εἶνε μιὰ φράση δυνατὴ ποὺ ἔχει ἀπόλυτη τὴν αὐτοεμπιστοσύνη. Κι ἂν δὲν εἶνε σχεδὸν ποτὲ ποιητικὴ, εἶνε πάντοτε αὐστηρὴ καὶ γιὰ μόνο της στολίδι φέρνει μαζί της τὴ λάμψη τῆς εἰρωνείας, τὸ ζηλευτὸ αὐτὸ ἄνθος, ποὺ γεννιέται κάθε φορὰ ποὺ ἔρχονται ἀντιμέτωπες ἢ ἐλευθερωμένη σκέψη μὲ τὴ στενοκέφαλη πρόληψη.

III

Ὁ Νίτσε στὴν τελευταία ἐξέλιξη τῆς σκέψης του, κάνοντας τὴν κριτικὴ τῆς γνώσης, βρίσκει πὼς δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ κανένα κανόνα ζωῆς. Καὶ τὸ συμπέρασμα του αὐτὸ τὸ ἀκολουθᾷ ὁ περιφημὸς ὁρισμὸς τῆς ζωῆς:

«Ἡ ζωὴ εἶνε πάλι, γίνεσθαι, σκοπὸς καὶ ἐμπόδιο σκοποῦ». Ὁ Ζαχαριάδης, ποὺ στὴν ἀνάλυση τοῦ λογισμοῦ, ἦταν τέλεια ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὶς ἠθικολογικὲς καὶ τελεολογικὲς ἀνάγκες, ἦταν μοιραῖο νὰ συμφωνήσῃ στὴν κύρια γραμμὴ μὲ τὸ Νίτσε. Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀντίληψής του αὐτῆς γιὰ τὴ ζωὴ ἔρχεται ὅλη ἐκεῖνη ἡ τρομερὴ ἀντιπάθεια γιὰ κάθε δογματισμὸ. Κάθε σύστημα ζωῆς, ἐμπνεόμενο ἀπ' τὴν ἰδέα τῆς σκοπιμότητας, ἀναγκαστικὰ τὸ καταδικάζει· καὶ μονάχα ὡς ποικιλία μπορεῖ νὰ τὸ ἀνέχεται. Δὲν πιστεύει στὴν ἀλήθεια ποὺ ὑπόσχονται τὰ συστήματα, γιατί, ἂν πραγματικὰ ὑπάρχει σὲ καθένα ἀπ' αὐτὰ μιὰ ἀλήθεια λογισμοῦ ἀπόλυτη, τότε ἀναπόφευχτα τὸ σύστημ' αὐτὸ φέρνει μαζί του τὸ θάνατο στὴ ζωὴ. Γιατὶ ἡ ζωὴ δὲν ἀφίνει νὰ συλλάβουμε τίποτ' ἀπὸ τὴν ἀλήθεια της. Ἴσως ἴσως δὲ ἡ μοναδικὴ τῆς ἀλήθεια ποὺ μένει καθαρὰ αἰσθητὴ στὸ σκεπτικισμὸ μας, ὅταν σκύψῃ προσεχτικὰ πάνω της, εἶνε τὸ μεγαλόπρεπο θέαμα τῶν πεποιθήσεων, τῶν ὁρμῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων ποὺ ἀλληλοσυγκρούονται. Ἡ ζωὴ, ἐν σχέσει πρὸς ἐμᾶς, δὲν ἔχει σκοπὸ ὁρισμένον ἀπὸ τὰ πρῖν. Κι ὅπως τέλεια λέγει κάπου ὁ Καβάφης,

συμβολίζοντάς την, ή μόνη της αξία ἔγκειται στό ταξίδι πού μᾶς δίνει.

Κάθε ἀλήθεια τελεσίδικη θά ἔφερε μοιραία τὸ τέρμα κάθε δράσης. Ἀφοῦ ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια φέρνει μέσα της κάτι τὸ ἀναλλοίωτο, κάτι τὸ σταθερό, πού, κατὰ βάθος, δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴν ἀέναη κίνηση τῆς ζωῆς, πού δὲν ἔχει μήτε σκοπὸ μήτε τέρμα.

Ἡ βοήθεια μιᾶς τέτοιας κριτικῆς πού ἀντλοῦσε ὁ Ζαχαριάδης ἀπ' τὸ βαθὺ σκεπτικισμό του, ἦταν ἀνεχτίμητη κι ἀκαταμάχητη. Κ' ἐκεῖνο, πού εἴπαμε πιδ πίσω, ὅτι ὁ Ζαχαριάδης ἔκανε τὴν ἐντύπωση ἀπόλυτου, μοιραία δικαιολογείται. Ἦταν ἀπόλυτος γιατί ἔφτανε μὲ τὸ σκεπτικισμό του ν' ἀρνιέται τὴν ὕπαρξη ἀλήθειας. Ἡ μποροῦσε κι αὐτός, σὰν ἄλλος Πιλᾶτος, νὰ βάζη ἀδιάκοπα τὸ ἐρώτημα: «Τὶ ἐστὶν ἀλήθεια;» βέβαιος πὼς δὲ θ' ἀπάντησι ποτὲ κανένα παρὸν καὶ κανένα μέλλον.

Ὁ σκεπτικισμὸς του δὲν παραδεχότανε ὅτι ἓνα σύστημα ἦταν ἱκανὸ νὰ ὑποτάξῃ τὴ ζωὴ, ἀφοῦ, ὅπως θαυμάσια τὸ δικαιολογοῦσε. «Ἐνα σύστημα γιὰ νὰ κυριαρχήσῃ δὲ φτάνει νὰ καθρεφτίζει τοὺς πόθους μιανῆς κοινωνικῆς τάξης. Καὶ μιὰ κοινωνία εἶνε προπαντὸς ἓνας ἀριθμὸς πού διαφέρει κυρίως σὲ ποιότητα ἰδιοσυγκρασίας καὶ ποιότητα ἀντίληψης. Ποιὸ δόγμα ἐπομένως θά ἦταν ἱκανὸ ν' ἀφομοίωσῃ τὶς ἰδιοσυγκρασίες;

Ἀπὸ τὴ σκέψη αὐτὴ ξεκινᾷ ὅλη του ἡ πολεμικὴ στάση ἀπέναντι τοῦ σοσιαλισμοῦ. Γιατί, ὅπως κι ὁ Νίτσε, ἔχει ἀντιληφθῆ πὼς ἡ ἰσότητα εἶνε μιὰ ψεύτικη ἀξία. Ὁ σοσιαλισμὸς κνηγᾷ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλὰ ἡ ἀπόλυτη εὐτυχία ἂν ἦταν ἐφικτὴ δὲν θά ἔφερε δίχως ἄλλο σὲ μιὰ σασιμότητα, στό θάνατο; Κι ὅμως, μ' ὅλο πού δὲν πιστεύει στὶς ὑποσχέσεις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν κινήματων, ὥστόσο δὲν καταδικάζει τὴν ἐπανάσταση πού δὲν κάνει ἄλλο παρὰ νὰ διαπιστώνῃ ἐξακολουθητικὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ μιὰ ἐπανάσταση δὲν μεταβάλλει ποτὲ τὴ ζωὴ. Ἡ ἐπανάσταση χαρίζει γιὰ μιὰ στιγμή στὰ ἄτομα τὴ χίμαιρα τῆς ἐλευθερίας - τὴν πρώτη μόνο στιγμή πού ξεσπάει - φέρνει κάποιες ἐξωτερικὲς μεταβολὲς κ' ὕστερα λησμονιέται γιὰ νὰ τὴν ἐπαναλάβῃ μιὰ ἄλλη γενεά, ἐπειδὴ πρέπει νὰ τὴν ἐπαναλάβῃ γιὰ λόγους πού ἔχουν τὴν αἰτία τους σὸν τρόπο πού ἀρέσει στὴ ζωὴ νὰ ἐκφράζεται. Τίποτα περισσότερο. Μιὰ πάλι ἐξακολουθητικὴ γιὰ τὴ χίμαιρα καὶ μόνο.

Ὁ Ζαχαριάδης μὴ παραδεχόμενος τὴν ἱστορικὴ πείρα, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὁποίας οἱ κοινωνιολόγοι ἐπινοοῦν συστήματα πού κουβαλοῦν τὴν εὐτυχία τοῦ μέλλοντος, ἔμενε πιστὸς στὴν ἰδέα τοῦ πάντοτε διαφορετικοῦ τρόπου πού ἐκφράζει ἡ ζωὴ τὸν ἑαυτὸ της.

Ἡ γνώση πού μᾶς χαρίζει ἡ ἱστορία εἶνε κι αὐτὴ μιὰ ψεύτικη ἀξία γιατί ἡ ζωὴ δὲν ἀκολουθεῖ συνταγὲς ἀλλ' ἀδιάφορη ἐξακολουθεῖ τὸ δρόμο της. Μαζὶ μὲ τοὺς ὑλιστὲς φιλόσοφους ὁ Ζαχαριάδης μποροῦσε νὰ ἐπαναλαμβάνῃ κάθε στιγμή πὼς μόνο «τὰ φαινόμενα ἔχουν ἀξία».

Ἀπέναντι ὅλων τῶν ἀπόλυτων ἀντιλήψεων στάθηκε ἕνας βαθὺς σκεπτικιστής. Ὁ σκεπτικισμὸς γι' αὐτὸν ἦταν ἡ διάθεση ἡ πιὸ ἀξιόλογη, μιὰ διάθεση τόσο χρήσιμη στὸν κριτικὸ πού θὰ ἐξετάσῃ καλλιτεχνικὲς ἢ φιλοσοφικὲς ἰδέες ἐφήμερες.

Ἐγραφε κάπου:

« Ἐχουμε ὅλοι μας τὸ πολὺτιμο προνόμιο ὅτι ἤρθαμε ἀργὰ « στὸν κόσμο Νά, στὰ πόδια μας κοίτονται τὰ κουφάρια « τόσων καὶ τόσων ἰδεολογιῶν πού μὲ τὴ σειρὰ ἢ ταυτόχρονα προσηλύτισαν, ἐνθουσίασαν, σκλάβωσαν τὶς ψυχές. Ἄς δείχνουμε λοιπὸν ὀλίγη δυσπιστία στὶς ἐπαγγελίες καὶ τὶς ὑποβολές τῶν νέων ἰδεολογιῶν, κι ἄς μὴ θυσιάσουμε στὸ βωμὸ τους τὸ μόνο σταθερὸ δῶρο πού μᾶς χάρισε ἡ φύση : τὴν ἡδονὴ τοῦ ὠραίου. »

Δὲν ἐπίστευε στὴν εὐτυχία πού ἔταξαν στὸν ἀνθρώπινο πόνο ὅλες κατὰ σειρὰ οἱ θρησκείες. Παρατηρώντας τὴ φύση συνελάμβανε τὸ μόνο πραγματικὸ σκοπὸ της : τὴν ποικιλία.

Ἡ ἀνθρώπινη σκέψη δὲν θὰ κατορθώσῃ ποτὲ νὰ ὑπολογίσῃ τὴ ζωὴ, καὶ οἱ ἀλήθειες θὰ ποικίλλουν ἀναλόγως τῶν ἀτόμων, πού εἶνε καὶ οἱ μόνοι ἐπινοητές τους.

«Δὲν ξέρω, λέγει ἄλλου, ἂν γίνηκε ποτὲς καμμιά προσπάθεια « νὰ ταξινομηθοῦν οἱ ἀλήθειες. Σὲ κάθε ἀλήθεια ἀνακαλύπτουμε « τὴν Ἀλήθεια. Ἀλλὰ ἀλήθειες εἶνε πολλές. Μαθηματικὴ, ἐπιστημονικὴ, ἱστορικὴ, αἰσθητικὴ, προσωρινὴ, περαστικὴ κ.λ.π. « Καὶ πάλι, οἱ ἀλήθειες, κι αὐτὲς ἀκόμα οἱ εἰδικές, δὲν εἶνε «σώματα ἀπλά» ὅπως τὸ χρυσάφι : Εἶνε «σύνθετα σώματα». Κρύβουν « μέσα τους καὶ μόδα, καὶ συνήθειες καὶ προκατάληψη καὶ σύμβαση, « καὶ ἴσως καὶ λίγη ἄδολη ἀλήθεια».

IV

Ἄλλ' ὅταν πιά ἕνας σκεπτικισμὸς, ὅπως τοῦ Ζαχαριάδη, φτάσῃ στὸ σημεῖο νὰ παραδεχτῆ πὼς ἡ ζωὴ δὲν εἶνε παρὰ ἕνα ἀδιάκοπο «γίνεσθαι» δίχως τελεολογικὸ σκοπὸ, κι ὅταν κατανοήσῃ ὅτι κάθε ἀπόλυτη ἀνθρώπινη θεωρία ὅπως καὶ κάθε «καταρτισμένη ἠθικὴ» εἶνε τάση πού ἐπιζητεῖ μάταια τὴ στασιμότητά της, τότε, ἀναγκαστικὰ πιά θὰ στραφῇ πρὸς τὸν ἀτομικισμὸ, πού παλεύει κι ἀγωνίζεται

μόνο για τροποποιήσεις κι όχι για βελτίωση, και προς τις ατομικιστικότερες εκδηλώσεις όπως είναι η Τέχνη.

Ἄλλὰ τὸ κύριο «χαρακτηριστικὸ τῆς Τέχνης, ὅπως λέγει κάποιος, εἶνε ἡ τάση πρὸς τὸ ἀδιάκοπο γίνεσθαι, δηλαδὴ πρὸς συνεχῆ ζωή.» Αὐτὸ εἶνε ἀρκετὸ γιὰ νὰ πιστέψῃ κανεὶς στὴν ἰδέα τῆς. Ἐχτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὸ ὀφείλουμε νὰ τῆς δώσουμε ἰδιαίτερη προσοχὴ ἀφοῦ τὴ γέννησὴ τῆς τὴν ὀφείλει σὲ ατομικότητες, στὶς μόνες δηλαδὴ σημαντικὰς μονάδες μέσα στὴ ζωὴ. Συναίμα ὅμως ὁ ὅρος τῆς, ὄντας νόημα τέλει ἀνεξάρτητο, πὺν ὄχι μόνον ἔχει δική του ὑπόσταση, ὅπως δική του ὑπόσταση ἔχει κι ὁ ὅρος ὠραῖον—ἀλλὰ καὶ δὲν ἵμπορεῖ νὰ ὑπαχθῆ σὲ καμμιάν ἄλλη κατηγορία ἀντίληψης, μοιραῖα θὰ ἐπιζήσῃ σ' ὄλες τὶς ἰδεολογίαις πὺν βασιλεύουν παροδικὰ κάθε τόσο κ' ὕστερα σβύνουν.

Κάμνοντας μιὰ σειρά συλλογισμῶν ἀνάλογων ὁ Ζαχαριάδης, καταλήγει σὲ μιὰ φανατικὴ πίστη στὴν Τέχνη. Σὲ τοῦτο τὸν βοηθεῖ ἡ Νιτσεϊκὴ ἀντίληψη, πὺν δὲ βλέπει στὴν Τέχνη παρὰ τὴ μεγάλη δικαιολογήτρα τοῦ κόσμου. Γιατὶ ἐπιτέλους μᾶς ἐπιτρέπει (κι ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ ἐξήγηση τέτοια πὺν νὰ ἱκανοποιῆ τὴν ατομικότητά μας) νὰ τὸν παραδεχτοῦμε σὰν ἓνα θαυμάσιο αἰσθητικὸ φαινόμενο.

Ἡ Τέχνη γι' αὐτὸν εἶνε μιὰ πραγματικὴ ἀξία. Ὁ πόνος, ἡ θλίψη, ὄλες μας τέλος οἱ ἀπόκρυφες ἀδυναμίαις ἐκφραζόμενες ἀπ' αὐτὴ μᾶς δύνουν τὴ στιγμιαία ἐλευθερία. Ἡ Τέχνη εἶνε ἡ θρησκεία τῶν συγκινήσεων. Δὲν ἀντιβαίνει, δὲν περιορίζει τὸ ἔνστικτό μας. Ὅλες οἱ πράξεις μας εἶνε σ' αὐτὴν ἀπόλυτα δικαιολογημένες. Ἐν συντόμῳ ἀναγνωρίζει στὴ ζωὴ τὴν ἀξία τῆς, κάμνοντας πὺν συγκεκριμένες κάποιαι ἀσύλληπτες ἀποχωρήσεις τῆς. Ὁ σκοπὸς τῆς εἶνε νὰ ὁμορφαινῇ τὴ στιγμὴ πὺν περνάει καὶ νὰ μᾶς ἐτοιμάξῃ νὰ δεχτοῦμε τὴν ἄγνωστη συγκίνηση τῆς στιγμῆς πὺν θάρθη, μ' ἓνα μεγάλο πάθος.

Εἶνε συγχρόνως ἡ θαυμάσια συνένοχος τῶν αἰσθήσεων μας καὶ γι' αὐτὸ ἡ ὑπαρξὴ τῆς θὰ συμβαδίζῃ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ μόνες δὲ ἐπιρροὲς τῶν αἰῶνων ἀπάνω τῆς θᾶναι ἐκεῖνες μόνον πὺν θὰ τὴν ἀναγκάζουν νὰ ἐπινοῆ κάθε τόσο νέα μέσα ἐκφρασης. Ὁ Ζαχαριάδης ἐπίστευε στὴν ὑπόστασή τῆς φανατικὰ. Δὲν ἐπέτρεπε σὲ καμμιά τάση θρησκευτικὴ ἢ κοινωνιολογικὴ νὰ τὴν ὑποδουλώσῃ. Γι' αὐτὸν ἡ Τέχνη ὀφείλει νὰ μὲν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε σκοπιμότητα ὠρισμένη ἀπὸ τὰ πρίν. Ἐχοντας μιὰ τέτοια ἀντίληψη γι' αὐτὴ ἀνέλαβε νὰ τὴν ὑπερασπισθῆ συχνὰ ἀπὸ τὴν κοι-

νωνιολογική μανία μερικῶν ἐπιπόλαιων πού εἶχαν βρῆ ἐπιτέλους τὴν ἀλήθεια στὸ Σοσιαλισμό. Γιὰ τὸν Ζαχαριάδη ἡ Τέχνη δὲν ὀφείλει νὰ δουλέψῃ σὲ καμμιά «προσυλήτιση,» ἀφοῦ ὁ μόνος της σκοπὸς εἶνε νὰ ἐκφράζῃ τὰ αἰώνια αἰσθήματα... Ἡ ὀφελιμιστικὴ ἰδέα πού εἶχαν σχηματίσει πολλοὶ γιὰ τὴν Τέχνη τὸν ἐθύμωνε τρομερά. Ὅπως οἱ θαυμάσιοι καλλιτέχνες τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὑποστήριξε τὴ θεωρία: «ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη». Ὅχι βέβαια ὅπως τὴν ἐξηγοῦν σήμερα οἱ λογοτέχνες μας πού δὲν κάνουν ἄλλο παρὰ νὰ δουλεύουν σὲ καλούπια, ἀλλ' ὅπως τὴν ἀντιλαμβανότουσαν προσωπικότητες σὰν τὸν Μπωντελαίρ, τὸν Γκωτιέ καὶ τὸν Οὐάιλντ.

Πολλοὶ εἶπαν ὅτι ἡ Τέχνη δουλεύει πάντοτε κάτω ἀπὸ θρησκείες καὶ φέρνουν γιὰ παράδειγμα τὴ ζωγραφικὴ. Δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερο λάθος ἀπὸ τοῦ νὰ πιστεύουμε ἓνα τέτοιο πρᾶγμα. Τὰ ἔργα τῆς ζωγραφικῆς ἦταν τὰ δημιουργήματα ἀτόμων πού διαπίστωναν τὴ φλόγα μιᾶς προσωπικότητας καὶ μόνο: τῆς προσωπικότητας τοῦ ζωγράφου, ὁ ὁποῖος, τὶς περισσότερες φορές, ὄχι μόνο δὲν εἶχε τὸ αἶσθημα τῆς θρησκείας στὴν ὁποῖαν ἐδούλευε ἀλλὰ καὶ τὰ στοιχεῖα ὅλα τὰ ἀντιλοῦσε ἀπ' τὸν ἀπόκρυφο αἰσθηματικὸ του κόσμο. Ἄν κατόπιν ἡ θρησκεία ἔδινε στὰ ἔργα αὐτὰ τὴ μορφή συμβόλων καὶ τὰ μεταχειριζότανε ὡς μέσα γιὰ νὰ προσυλητήσῃ, αὐτὸ ἦταν ἀδιάφορο στοὺς τεχνίτες, πού δὲν εἶχαν σκύψη παρὰ στὴν πηγὴ τῶν αἰσθημάτων τους καὶ μόνο αὐτὰ εἶχαν ἐκφράση.

Ὁ Ζαχαριάδης ὑπῆρξε ὁ φανατικώτερος ὑποστηρικτῆς τῆς Τέχνης. Εἶχε ὅλη τὴ διαύγεια νὰ ξεχωρίζῃ τὰ ζητήματα. Προπάντων ὅμως εἶχε μιὰν ἀληθινὴ καλλιτεχνικὴ διαίσθηση. Δὲν τὸν παρέσυραν εὐκολὰ τὰ δολώματα καὶ οἱ ὑποσχέσεις. Μέσα στὴ σκέψη του τὰ νοήματα ἔπαιρναν τὴν ἀκριβῆ τους θέση. Ὁ αἰσθητισμὸς του ἦταν ἡ διάθεση πού τὸν ἔκανε κατάλληλο γιὰ ὅλες τὶς λεπτὲς μουσικὲς ἀποχρώσεις τῆς ὠραιότητας, ἡ δὲ εὐκολόθιχτη ψυχὴ του ἀντιδρούσε στὸ ἐλάττωμα καὶ στὴν ἀσχήμια. Ἐμίλησε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, εἰρωνικὰ γιὰ τάσεις ἀντικαλλιτεχνικὲς, ἐχτύπησε ἔργα τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴ θαυμάσια κι ἐπιγραμματικὴ φράση τοῦ Καβάφη, δὲν εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν παρὰ μόνο «τὰ προτερήματα τῶν ἐλαττωμάτων τους», ἔδειξε τὰ σφάλματα μερικῶν ἀπόλυτων ἀντιλήψεων καὶ τέλος ἔδωσε ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ του σκέψη σὲ ἄρθρα μικρὰ μὰ περιεχτικὰ μέχρι τελειότητας.

Στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας εἶνε ἓνας ἀπὸ ἐκείνους πού ἐθύμησαν τὴν «αἰσθητικὴ» ὅταν ὁ ἐπιστημονισμὸς μερικῶν ἀπόλυτων «δασκά-

λων» επιριόνιζε κάθε γλωσσική χάρη, κι ὁ δημοτικισμὸς εἶχε καταντήση μιὰ καινούργια «καθαρεύουσα».

Στὴν ποίηση ὑποστήριξε τὴ μουσικὴ διάθεση κι ἂν ὑπάρχει σήμερα κάποια τάση ἡδονισμοῦ μέσα σ' αὐτὴ τοῦ ὀφείλεται καθ' ὅλοκληρία.

Στὴ μνήμη τοῦ Ζαχαριάδη ὀφείλουμε μεγάλην εὐγνωμοσύνη.

Εἶνε ἕνας ἀπὸ ἐκείνους ποὺ προσπάθησαν νὰ μᾶς δείξουν τὴν ἀπόλυτην ἀξία τῆς Τέχνης. Εἶνε ἕνας ἀπὸ ἐκείνους, ποὺ δρώντας, γιὰ λίγο καιρὸ, προσπάθησε νὰ μᾶς κἀνη αἰσθητὴ τὴν ἀνάγκη νὰ σκεφτοῦμε. Κι ἔχουμε τόσο λίγο σκεφτεῖ.

Ὅταν ἀρχίζαμε τὸ σημειώμα μας αὐτὸ εἶχαμε πῆ πὼς ὁ κριτικὸς ἔχει κι αὐτὸς προγόνους καὶ ἀπογόνους.

Ὁ Ζαχαριάδης μᾶς ἔδειξε πὼς εἶχε τοὺς θαυμασιώτερους προγόνους στὴ σκέψη του καὶ πὼς ἡ δική του σκέψη θὰ εἶχε ἀνάλογους ἀπογόνους ἂν ἐκφραζότανε ὅλη. Κι ὅμως, μ' ὅλο ποὺ τὸ ἔργο του ἀποτελεῖται ἀπὸ μερικὲς μετρημένες σελίδες, ἔχουμε καθῆκον νὰ τὸ μαζέψουμε πολὺ σύντομα. Εἴμαστε βέβαιοι πὼς κλείνει μέσα του ἀρκετὰ δυνατὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν τοὺς ἀδριανοὺς τεχνίτες ποὺ ζητᾶν ἕνα δρόμο. Γιατὶ πιστεύουμε τόσο πολὺ στὴ θαυματουργὸ ὠφέλεια τῆς κριτικῆς, ποὺ ἂν μᾶς ἐρωτοῦσαν πὼς μπορεῖ νὰ μορφωθῇ ἕνα γερὸ ταλέντο θὰ ἀπαντούσαμε: μὲ τὴ θέληση καὶ διὰ τῆς κριτικῆς.

V

Τὸ Ζαχαριάδη γνωρίσαμε ἐδῶ καὶ πέντε χρόνια. Ἐργαζόταν τότε στὸ Γραφεῖο τοῦ Τύπου. Ἡ πρώτη μας ἐντύπωση μένει ἀκόμη ἄσβυστη μέσα σὲ ἄπειρες ἄλλες ἀλλ' ἀβέβαιες μνήμες μας. Μὲ τὸ κεφάλι σκυμένο πάνω στὰ χαρτιά του, καὶ μὲ τὰ δάχτυλα τοῦ ἀριστεροῦ του χεροῦ βαθεῖα μπηγμένα μέσα στὰ μαλλιά του, ἐργαζότανε ἀκατάπαυτα. Ἡ μορφή του ἐξαιρετικὰ δυνατὴ ἔδειχνε ἀμέσως ὅλη τὴ βαθύτητά του. Οἱ ἀδρὲς γραμμὲς τῆς μαρτυροῦσαν μιὰ θέληση ποὺ δὲν τὴ νικοῦσε οὔτε ἡ ἀρρώστια, κ' οἱ βαθεῖες τῆς ρυτίδες ἔμοιαζαν μὲ τὸ αἰνιγματικὸ ἱερογλυφικὸ ποὺ ἐχάραξε στὸ προσωπὸ του τὸ πέρασμα τοῦ πεπρωμένου τῆς Σκέψης καὶ τοῦ Πόνου.

Ἐπρόκειτο τότε νὰ τοῦ δώσουμε μιὰν ἀμοιβὴ ποὺ τοῦ ἔστειλε κάποιος διὰ μέσου ἡμῶν, προεξοφλώντας μιὰ δράση του ἀντίθετη τῶν ἰδεῶν του. Μᾶς παρεκάλεσε νὰ στείλουμε πίσω τὰ χρήματα στὸν προτεινόντα. Ἦταν προπαντὸς χαραχτήρας. Μποροῦσε κανεὶς νὰ βασιστῇ πάνω του. Δὲν τὸν κατάφερνε καιμιὰ ὑπόσχεση.

Ήταν σκλάβος τῶν καθηκόντων του καὶ τῶν ὑποσχέσεων του. Ὁ ἔπαινος δὲν τὸν ἐπηρέαζε· καὶ τὰ χειροκροτήματα τὸν ἄφιναν ἀδιάφορο. Πρὸ παντὸς ὅμως δὲν εἶχε τὴ φιλοδοξίαν ἐκείνη πού μᾶς σπρώχνει στὴν ἐπιτυχία. Γι' αὐτὸ κι ἔπαψε πολὺ σύντομα νὰ γράφει. Ὅ,τι κι ἂν ἔγραφε τ'ἔγραφε ὕστερ' ἀπὸ ἐπίμονες παρακλήσεις. Ἄν ἦταν λιγάκι πιὸ φιλόδοξος θὰ εἴχαμε σήμε-
ρα ἓνα ἔργο περισσότερο ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς σκέψης του.

Ἄλλ' ἔχτος πού δὲν τὸν ἐκεντοῦσε καμμιά φιλοδοξία, ἦταν ὑποταγμένος, μέχρι οἴχτου στὴ βιοπάλη. Ὁ Ζαχαριάδης, μποροῦμε νὰ εἰποῦμε, ἐκοπίασε ὅσο κι ὁ κοινότερος βιοπαλαιστής γιὰ τὴν ἐπαύριο. Καμμιά ἄνεση, ὅλες του οἱ στιγμὲς ἦταν μιὰ πάλη. Κι ὄχι μόνο ἐκοπίασε πολὺ, ἀλλὰ καὶ τὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του δείχνουν πόσο ἐβασανίσθηκε ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ἀπὸ ἀπόκρυφες πληγές, ἀπαιτήσεις ὑποσχέσεων πού ἔπρεπε κάποτε νὰ ἐκπληρωθοῦν, φόρους συνειδήσεως κι ἐπιβολὲς καθηκόντων. Γι' αὐτό, ὅταν μιὰν ἡμέρα, οἱ φίλοι του, θελήσουν νὰ τοῦ ἀπονεύμουν ἐκεῖνο πού χρεω-
στοῦν στὴ μνήμη του, καὶ μαζὶ μὲ τὸ ἔργο του μᾶς δώσουν λεπτο-
μέρειες τῆς ζωῆς του, τότε θὰ ἰδοῦμε καθαρὰ τὸν τέλειο χαραχτήρα του καὶ τὴν ὑπέρογκα ἀνεπτυγμένη συνείδηση του πού τοῦ ἀφαι-
ροῦσε συνεχῶς τὴν εὐτυχία—τὴν ὀλίγη ἐκείνη εὐτυχία πού ὄνειρεύ-
ονται τόσο πολὺ οἱ πολυπικραμένοι ἄνθρωποι τῆς σκέψης καὶ τῆς
συνείδησης!

Τ. ΜΑΛΑΝΟΣ